

*Т.О. Нельга,
канд. соціол. наук*

*Т.О. Nel'ga,
Candidate of Sociol. Sci.*

КУЛЬТУРА ВІЛЬНОГО ЧАСУ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Abstract. The author considers the theoretical aspects of the notion “the culture of free time”, its definition and peculiarities, as well as the directions and the subjective and objective factors of its development under conditions of the modern Ukrainian society.

Протягом останнього десятиріччя тема вільного часу не надто цікавила соціологів-теоретиків. Справді, в масовій свідомості дозвілля і особливо його культура асоціюються із чимось другорядним, не вартим уваги в нашу бурхливу епоху. У період становлення ринкових відносин головне для більшості людей – мати роботу. Ми не будемо заперечувати той факт, що трудова сфера є однією з головних у нашому житті, фактором, який визначає місце людини в суспільстві. Проте актуальність проблеми полягає в тому, що якщо праця – це основа життєдіяльності, то вільний час – її зворотна сторона.

Як відомо, вільний час у сучасному розумінні – породження індустріальної епохи. У традиційному суспільстві час не був поділений на вільний та робочий: працювали стільки, скільки було треба. Тільки починаючи з кінця ХІХ ст., коли швидко розвивалася промисловість, розрослися міста за рахунок мігрантів із села, спосіб життя людей змінився докорінно. Саме тут, працюючи на виробництві, люди усвідомили це нове для них явище – вільний час. Адже тепер робочий день мав чітко визначений початок та кінець, і після необхідних домашніх справ та задоволення фізіологічних потреб залишався нічим не зайнятий час. Саме з цього моменту і постає питання його заповнення, тобто проблема культури вільного часу.

Історики та соціологи свідчать про те, що перша реакція працівника на появу вільного часу – розгубленість. Спостерігалось поширення пияцтва та зростання злочинності. Крім того, на початку ХХ ст. спостерігався ріст злочинності в робітничих кварталах європейських міст. Хоча, звичайно, невміння організувати дозвілля само по собі не є криміногенним фактором, але, все ж таки, робить свій внесок у це негативне явище. І сьогодні, коли вільний час є невід’ємною частиною нашого життя, проблема його культури потребує вирішення.

У вітчизняній науковій літературі для аналізу феномену вільного часу використовується діяльнісний підхід. Це означає, що “вільний час” та “дозвілля” є синонімами тільки у тому випадку, якщо вони виступають як часові категорії. Але з точки

зору діяльнісного підходу дозвілля – це тільки один зі структурних елементів вільного часу, другою складовою якого, згідно з термінологією Маркса, є так звана піднесена діяльність [4, 132–139]. До дозвільної діяльності традиційно відносять читання, перегляд телепередач, відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, бібліотек, різноманітні ігри, а також заняття фізкультурою та прогулянки. Піднесена діяльність – це, насамперед, підвищення свого освітнього рівня (самоосвіта), науково-технічна творчість, художня самодіяльність, громадська робота тощо. В окрему групу можна виділити спілкування у сфері вільного часу: адже це найпоширеніший вид занять, який, до того ж, може супроводжувати інші.

Проте немає однозначного визначення культури вільного часу. Наприклад, Г.П. Орлов зауважує, що “культура вільного часу визначається характером його використання для задоволення духовних запитів людини, для її всебічного розвитку” [5, 43]. На думку автора, головне призначення вільного часу – задоволення духовних потреб людини. Сюди він відносить затрати часу на культурне споживання з урахуванням дозованості кожного з видів діяльності, а також виявлення головних пріоритетів у проведенні вільного часу. Український соціолог В.М. Піча також акцентує увагу на тому, що “чим більше елементів містить структура дозвілля, вільного часу у цілому, чим розмаїтішою є діяльність людини, тим змістовнішим і багатшим є її життя” [6, 40]. Але крім “складових частин” вільного часу необхідно враховувати ще деякі моменти: пропорції між різними видами занять; зв’язки між ними (коли людина має декілька улюблених занять, вони можуть як доповнювати одне одного, так і вступати в суперечність); ставлення людини до данного виду діяльності, а також ритм (насиченість певного відтинку часу конкретної людської діяльності) [6, 42–43].

Отже, в будь-якому випадку, визначення культури вільного часу містить у собі перелік занять. Але ці заняття можуть бути принципово різними. Під час дозвільних занять відбувається споживання культурних цінностей, а під час піднесеної діяльності – їх створення. Такий підхід потребує конкретизації.

Більшість авторів сходяться на тому, що головне призначення вільного часу – всебічний розвиток особистості. Тобто бажано використовувати свій вільний час так, щоб мати можливість постійно підвищувати свій інтелектуальний рівень, ставати духовно багатшими. Зрозуміло, що таке самовдосконалення повинно гармонійно поєднуватися з відпочинком та зі споживанням продукції масової культури. Але це – ідеал, до якого треба хоча б прагнути.

У сучасній педагогічній літературі існує підхід, який дозволяє більш детально розглянути структуру вільного часу. Діяльність у вільний час поділяється на три рівні: споживання, творчість, екстеріоризацію. При цьому “один рівень відрізняється від іншого не стільки конкретним змістом діяльності, скільки ступенем інтелектуальної та емоційної включеності в неї, ступенем духовної активності” [1, 55]. У свою чергу, споживання може бути пасивним (нижчий рівень розвитку дозвільної діяльності: перегляд телепередач, читання розважальної літератури, прийом гостей та ін.), активним (риболовля, полювання, турпоходи, відвідування театрів, виставок та ін.) та цілеспрямовано активним (захоплення: спорт, подорожі, колекціонування) [1, 56].

Творчість як рівень дозвільної діяльності також поділяється на творчість для себе (пізнання того, що вже давно створено людством і подається новим поколінням як культура, яку треба опанувати), творчість для себе і найближчого оточення (створення якогось продукту дозвільної діяльності, оприлюднення її результатів) і творчість для всіх (коли результати творчості стають надбанням інших людей) (там само, с. 57). У такому разі кажуть про екстеріоризацію, тобто “винесення назовні результатів діяльності. Це – поширення знань, ідей, художніх цінностей та іншої інформації з метою формування відповідних поглядів, уявлень, емоційних станів, а також як організація соціально корисної дозвільної діяльності інших людей” [1, 58–59].

Таким чином, не тільки піднесена діяльність, але й деякі види дозвільних занять можуть містити у собі творчі елементи. Творчість може бути різною. Наприклад, розрізняють творчість пізнавальну та творчість створюючу [3, 45–46]. Відповідно, навіть “споживання” культурних цінностей буде творчим процесом, бо створюється у даному випадку людський інтелект. Ми будемо розуміти під творчістю не діяльність, а її характеристику.

Звичайно, ті види діяльності, які стосуються пасивного споживання, у більшості випадків не передбачають інтелектуального та культурного розвитку, хоча й сприяють моральній та фізичній релаксації людини. Тому вони цілком виправдані. Але вже починаючи з рівня активного споживання види діяльності набувають елементів пізнавальної творчості. Такі види діяльності вимагають від людини активних дій заради досягнення цілі (отримання інформації, естетичної насолоди, фізичного тону). Тим більше цілеспрямоване споживання (віддача переваги якомусь одному чи декільком видам діяльності), особливо коли мова йде про інтелектуальні захоплення, має підставу бути віднесеним до творчості.

Так, пізнавальна творчість може виступати як самоосвіта – заняття у вільний час, яке соціологи традиційно відносять до піднесеної діяльності. Справді, прилучення до цінностей високої культури, захоплення класичною літературою або творчістю окремого письменника, любов до музики – це набуття нових знань. Втім вважати цілеспрямовану діяльність у вільний час самоосвітою доречно лише тоді, коли такі заняття носять більш-менш регулярний характер.

Визначаючи культуру вільного часу, ми враховуємо не тільки види занять, але і їх різноманітність, не тільки *що* людина робить, але й *навіщо*, не тільки кількість видів занять, але і їх якість.

Таким чином, культура вільного часу – це сукупність видів діяльності у вільний час, які характеризуються певними пропорціями, зв'язками між ними та ритмом, ставленням людини до цієї діяльності, яка передбачає гармонійне поєднання відпочинку, споживання культурних цінностей та їх створення на основі вільного вибору людини. І чим більш творчою буде діяльність у вільний час, тим вище буде *рівень* його культури.

Зрозуміло, мова не йде про те, що у свій вільний час ми тільки те й робимо, що вигадуємо та впроваджуємо різноманітні інновації. Звичайна людина після робочого дня або тижня потребує як фізичної релаксації, так і відпочинку з пасивним споживанням. Тільки поєднання таких форм дозвілля із творчою діяльністю, якою

ми займаємося цілком добровільно відповідно до наших бажань і схильностей, і буде сприяти підвищенню рівня культури вільного часу.

Але чи можливе досягнення достатнього рівня культури вільного часу і що цьому сприяє? Адже можна казати про культуру вільного часу суспільства в цілому, сім'ї або окремого індивіда. І як на рівні суспільства, так і на індивідуальному рівні існують умови, які сприяють або, навпаки, перешкоджають реалізації у сфері вільного часу. Щодо суспільства, то до таких умов можна віднести загальне соціально-економічне становище в країні, ступінь розвинутої інфраструктури вільного часу, місце проживання людини (місто або село). До чинників, які сприяють самореалізації індивіда у сфері вільного часу, належать, головним чином, такі: загальний культурний рівень людини, кількість або наявність вільного часу, певний рівень матеріальної забезпеченості людини, нарешті, індивідуальні особливості (стать, вік, стан здоров'я, темперамент).

За умов тоталітарного режиму, згідно з ідеологією, що тоді панувала, головною метою було проголошено виховання нового типу людини. Сфера дозвілля не тільки не стояла осторонь від цього процесу, а й намагалася відігравати одну з головних ролей у формуванні комуністичної свідомості. Про це свідчить, наприклад, репертуар кінотеатрів, де значний відсоток стрічок мав яскраво виражену ідеологічну спрямованість, тематика книг, які були в бібліотеках в широкому асортименті, театральні вистави, телепередачі та інші форми проведення вільного часу, які пропонувалися державою. Не дивно, що більшість громадян намагалася власними зусиллями організувати своє дозвілля, використовуючи для цього усі доступні засоби.

Однією з головних проблем була й залишається нерозвинена інфраструктура дозвілля, хоча спеціалісти звертали увагу на це вже давно. Радянський соціолог Б. Грушин ще наприкінці 60-х рр. ХХ ст. писав: "Культура дозвілля населення прямо залежить ... від матеріально-технічної бази дозвілля, що існує в країні. Це означає, що подальший всебічний розвиток цієї бази може привести та приведе до поліпшення не тільки структури вільного часу, але і його змісту" [2, 143]. І ще тоді було звернуто увагу на існуюче протиріччя: "Ми стикаємося з важливою філософською та соціологічною проблемою – протиріччям між можливістю споживати культуру, з одного боку, та реальним інтересом (або його повною відсутністю) до цієї культури, – з іншого" [2, 144].

Взагалі, під інфраструктурою вільного часу розуміють сукупність дозвіллевих споруд (клуби, стадіони, дискотеки тощо), матеріально-технічну базу (книжки, спортінвентар, меблі, касети тощо), а також соціальну організацію дозвілля.

Що стосується дозвіллевих споруд, то їх у Радянському Союзі була достатня кількість. Будувались клуби, палаци культури, стадіони, бібліотеки. Водночас чи дійсно вони задовольняли потреби населення? Певною мірою, так. Але практика доводила, що цього було недостатньо, якщо мати на увазі не стільки споруди, скільки їх "наповнення". Наприклад, шедеври світового мистецтва, в першу чергу література та кіно, особливо те, що не збігалось з лінією соціалістичного реалізму, було в наявності в дуже "дозованій" кількості. Так само і продукція масової культури (детективи, трилери) не завжди була доступною.

Протиріччя між попитом і пропозицією яскраво було видно на прикладі масової фізкультури і спорту. Фізкультура і спорт необхідні для нормальної життєдіяльності людини, оскільки без фізичних сил не може бути повноцінного життя. Будь-який живий організм відчуває потребу рухатися. Раніше в нашій країні пропаганда фізкультури та здорового способу життя велася на державному рівні. З масового спорту робили культ, а причини були суто ідеологічними: будівник комунізму не тільки мав право, але й був зобов'язаний загартовувати себе фізично. Тому святкували День фізкультурника, День бігуна, проводили спартакіади на рівні мікрорайонів, не кажучи вже про традиційні паради фізкультурників на 1 Травня. Громадські організації прагнули залучити до масового спорту якомога більше громадян. Але разом з тим, більшість спортивних секцій, особливо тих, що працювали з дітьми та підлітками, були орієнтованими на підготовку професіоналів. Тобто до фізкультури залучитися було можна, до спорту – не завжди. Не дивно, що поруч з офіційним спортом існували підпільні клуби, де займалися забороненими у ті часи карате та іншими східними видами боротьби.

Отже, можливість задовольняти дозвільні потреби залежала від політичної та економічної ситуації в країні. У порівнянні із соціалізмом інфраструктура дозвілля стала набагато різноманітнішою (принаймні, у великих містах). Але проблема набула іншого вигляду. Разом з протиріччям між попитом і пропозицією, яке продовжує існувати, виникло протиріччя між пропозицією та матеріальною можливістю задовольняти дозвільні потреби. Як суспільство, так і комерційні структури пропонують набір платних розваг (атракціони, гральні автомати, відео- та аудіопродукція, розважальна література, казино, нічні клуби тощо). Традиційні види проведення дозвілля – театр та кіно – теж не можна віднести до розряду дешевих. Тому велика кількість малозабезпечених громадян виявилися відлученими від можливості повноцінного дозвілля.

Крім того, постає ще й питання якості запропонованих розваг. З кінцем епохи соціалізму на всю територію колишнього СРСР ринув потік продукції західної масової культури. Вона заповнила екрани телевізорів, книжкові ринки, комп'ютерні клуби. Оскільки попит диктує пропозицію, то скоро з'явилася і вітчизняна масова культура, перш за все російського виробництва. Прикро, але значною мірою – це далеко не найкращі досягнення масової культури.

Польський дослідник К.Тепліц прямо пов'язує феномен масової культури з вільним часом, протиставлюючи масову і традиційну культури. Масова культура “не тільки адресується широкій аудиторії, але й споживається у вільний час. Для традиційної “культурної аудиторії” читання книги або відвідування художньої виставки було необхідним заняттям. Для адресата масової культури будь-яка культурна активність є перш за все атрибут вільного часу” [7, 51–52]. Так, масова культура розрахована на масового споживача, і її споживання не вимагає глибокого мислення. Втім це гарний засіб заповнити вільний час. До того ж, призначення таких фільмів та книжок – задовольнити найпримітивніші людські потреби, жадобу до швидкого емоційного задоволення, створити ілюзію причетності. Не дивно, що в останній час стурбована громадськість виступає проти насильства на екрані (адже такі “шедеври”

доходять до споживача через найдоступніший канал – телебачення). Особливо вразливою до впливу такої продукції виявляється молодь, а оскільки для юнаків та дівчат з бідних сімей масова культура – єдиний засіб долучитися до розваг, саме їх свідомість і стає легкою жертвою.

Звичайно, ми ні в якому разі не вважаємо масову культуру негативним явищем. Навпаки, її призначення – розважати, інформувати, бути джерелом емоційного підживлення, заспокоювати нерви тощо. І вона має посідати належне місце у структурі вільного часу, але не витіснити високу культуру, а доповнювати її.

Комерціалізація життя породила ще одне цікаве явище. Передбачалося, що з кінцем епохи дефіциту, коли марнувався час у довгих чергах та пошуках необхідного, люди зможуть більше часу приділяти дозвіллю. Замість цього проблема черг змінилася проблемою вибору, принаймні, стосовно купівлі деяких видів товарів (одяг, побутова техніка, косметика тощо). У сучасний лексикон увійшло слово “шопінг”, яке означає не просто акт купівлі необхідних речей, а певну споживацьку поведінку, яка передбачає отримання задоволення від цього процесу. Психологи відмічають ефект зняття стресу під час шопінгу, особливо у жінок. Це дає підстави зробити висновок про те, що купівля товарів – заняття, яке завжди належало до обслуговування домашнього господарства, може виступати і як дозвільне заняття, особливо за наявності коштів.

Таким чином, однією з суб'єктивних умов для розвитку культури вільного часу індивіда є наявність вільних коштів. Цього, звичайно, недостатньо. Необхідне також бажання задовольняти ті чи інші дозвільні потреби і, взагалі, бажання витратити гроші на вільний час.

Таке бажання повноцінного дозвілля у великій мірі залежить від власного культурного рівня людини, який, у свою чергу, є результатом відповідної освіти та виховання. Логічно припустити, що чим більш освічена людина, тим більшим буде її прагнення використати вільний час з максимальною користю для себе. Саме тому, що освіта – це не тільки накопичення знань та вмінь, а й формування світогляду, вищий рівень освіти буде сприяти більшій різноманітності інтересів не тільки в професійній сфері, але й у сфері дозвілля. Великий німецький філософ А. Шопенгауер визначив дозвілля як “вінець людського існування, оскільки тільки він робить його повним володарем свого “я”. Посередня людина стурбована тим, як би їй убити час; людина ж талановита прагне його використати” [8, 30–31]. Так, вільний час – це багатство для тих, хто вміє його цінувати і раціонально використовувати, але він також може бути джерелом нудьги і викликати бажання його “вбити”. Але шкода вбивати час, навіть вільний, людині, яка займає активну життєву позицію. Вона завжди буде прагнути самовдосконалення і намагатиметься використати вільний час для отримання корисної та цікавої інформації, для самоосвіти або культурного споживання.

Нарешті, про культуру вільного часу варто розмірковувати тоді, якщо цей вільний час взагалі є. В умовах становлення ринкових відносин гроші стають не тільки засобом задоволення потреб, а й мірилом життєвого успіху. Тому одні прагнуть збагачення і працюють занадто багато, використовуючи для цього будь-яку можливість, інші намагаються просто вижити і теж шукають додаткову роботу. Відповідно,

робочий час буде розширюватися за рахунок позаробочого і, тим більше, вільного. Іноді трапляється так, що дехто займається цікавою творчою роботою і захоплюється нею так, що вона стає сенсом життя і теж поглинає весь час. У таких випадках дозвілля перетворюється на розкіш, адже кількість вільних годин обмежується однією-двома на тиждень. На що може використати їх перевтомлена людина? Скоріш за все, на відпочинок або на таку дозвільну діяльність, яка не потребує особливої розумової або фізичної напруги. Або на дорогі елітні види дозвілля, якщо це заможна людина.

Тому тільки у поєднанні три вищезгаданих фактори – рівень матеріального достатку, рівень особистої культури та наявність вільного часу – можуть сприяти розвитку культури вільного часу окремої людини.

Щодо культури вільного часу суспільства, то, на жаль, більшість запропонованих варіантів дозвілля розраховані на більш-менш забезпечених людей. Малозабезпеченим громадянам залишається найдоступніше – телевізор, прогулянки, спілкування. Не варто прогнозувати, що сфера вільного часу буде пріоритетною у державній політиці. Мабуть, справді, першочерговим завданням є подолання економічних негараздів, а вільний час був та залишається особистою справою кожного з нас. Комерційний сектор буде розвиватися і надалі надаватиме дозвільні послуги, які ставатимуть більш різноманітними. Мабуть, він і буде найперспективнішим напрямом розвитку сфери дозвілля в цілому. Але й ігнорувати важливість вільного часу теж не слід. Адже йому належить не останнє місце в системі людських цінностей, тому що він гармонізує наше життя, надає йому яскравих відтінків. Його якість сприяє як розвитку окремої особистості, так і, в кінцевому рахунку, розвитку суспільства.

-
1. *Воловик А.Ф., Воловик В.А.* Педагогіка дозвілля: Підруч. – Х., 1999. – 332 с.
  2. *Грушин Б.* Свободное время. Актуальные проблемы. – М., Мысль, 1967. – 175 с.
  3. *Левченко О.* Культура творчої особистості: Луганськ: СУДУ, 1999. – 166 с.
  4. *Нельга Т.А.* Свободное время: к вопросу о структуре и содержании. // Вестник МСУ. Социология. – 2001. – № 7.
  5. *Орлов Г.П.* Культура свободного времени. – Свердловск, 1969. – 79 с.
  6. *Піча В.М.* Культура вільного часу (філос.-соціол. аналіз). – Львів: “Світ”, 1990. – 152 с.
  7. *Теплиць К.Т.* Все для всех. Массовая культура и современный человек. – М., 1996. – 124 с.
  8. *Шопенгауэр А.* Афоризмы житейской мудрости. – М., Интербук, 1990. – 152 с.